

տիս մի ամբողջ Մխիթարայ եւ մի ամբողջ Թովմանիսի յազգի-
տիկն տամինն. ով զմեր յիշատակս խափանէ մեր մեղացս
պարտական է»:

Դաւթի հիսխային կամարի ներքեր, սեան ճակատին.

6) «Նշան խաչի... արն:.. զի նոցա ընչիւք... յիշե-
ցէք զԲարսեղն...» (եղծուած է բոլորովին):

Նոյն կողմը միւս սեան ճակատին.

7) «Վաժման Աստուծոյ... եղբարքս Մոպապիոս (?) Մար-
տիրոս, Դանատիրոս, Դրիգոր. տվաք յեկեղեցիս խ (40) զա-
հկան... միաբանքս ք. պատարագ ետուն մեզ գլաւետ...
Աստուածածնին»:

Դաւթի արեւելեան որմնի մէջն է գտնուում մայր տաճարի կա-
մարակապ եւ զեղեցիկաբանդակ մուտքը. այս դռնից տաճարը մտնե-
լու համար պէտք է բարձրանանք երկու քարեայ աստիճան: Մուտ-
քի ճակատի քարի վրայ արձանագրութիւն կայ, բայց այնքան եղ-
ծուած է, որ չէ կարդացուում:

II.

ՄԲ. ԱՍՏՈՒԱԾՆԵԱԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Այս տաճարն է, որ Դոշ Մխիթարը հինգ տարուայ ընթաց-
քում աւարտեց եւ փառաւոր հանդիսով օծել տուեց: Տաճարի
պատերն անխախտ են մնացել, բայց կաթուղիկէն եւ դմբէթը ճեղ-
քուած են եւ փլուելու վտանգի մէջ: Բարձրագիւր կաթուղիկէն
կանգնած է չորս կամարների վրայ, առանց սիւնների: Խրաբան-
չիւր կամարի տակ կայ մի լուսամուտ. կաթուղիկէն եւ չորս լու-
սամուտ ունի Փառահեղ տաճարն ամբողջապէս կառուցուած է
մաքուր, սրբառաջ քարից. յատկը ծածկուած է սալաբարով: Սե-
ղանն ամբողջապէս նոյնպէս սրբառաջ քարից է եւ աջ ու ձախ
կողմից ունի երկպարկանի խորաններ. երկրորդ յարկ խորանների
մուտքը բնի վրայից է: Տաճարը մկրտութեան աւազան չունի.
եկեղեցական զարդերից բոլորովին զուրկ է. բնմը Նոյն իսկ խաչկալ
չունի. պատարագն ուղղակի վէժ քարի վրայ է տեղի ունենում:
Միակ արձանիկայ ոսկեջրած ակիճն էլ, ինչպէս երեւում է վրայի
գրուածքից, սբ. էջմիածնից է ուղարկուած ¹⁾:

¹⁾ Վերջապակ է Շորթեցի Ստեփանի կողակից Փարւոյն, որդի-

Տաճարի երկարութիւնն է 14 արշին 6 վերշոկ. լայնութիւնը 13 արշին 10 վերշոկ. կամարները միջի տարածութիւնն է 6 արշ. 10 վերշոկ. իսկ կամարների բարձրութիւնը 15 ու կէս արշին: Բեմի բարձրութիւնն 1 արշին 12 վերշոկ. բեմը բարձրանալու համար հաստատուն առտիճաններ չկան. քարեր են դարսուած:

ՄԱ. ԱՍՏՈՒԱԵԱԵՆԱՅ ԵՎ. ԱՐՁԱՆԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Տաճարի արևելեան, հարաւային և հիւսիսային որմերի վրայ կան արձանազրութիւններ, որոնք մեծ մասամբ դժուար են կարգացուած. սրանցից մեծ մասը փորագրուած է. իսկ փոքր մասը կարմիր ներկով գրուած սուազի վրայ:

Տաճարի հիւսիսային պատի վրայ, լուսամտուի ձախ կողմը.

1) «Կաման Աստուծոյ ես մեղուցեալ ծառայս ներքնիցս (?) որդի Վառուզա (?) եւ իմ որդիս Ասազ Պարոն միաբանեցաք Աստուածածնիս յիմ հալալ ընչից զնեցի յառինչք (?)»: Ա: պզի Ի Դ. Սպ. Նազար (?) տուի սուրբ Աստուածածնիս, որ շէն պահեն. միաբանքս տուին ինձ եւ (5) պատարագ ծառագարդին արն անխափան. կատարիչքն արհնին յԱստուծոյ»:

Այս արձանազրութեան տակը.

2) «Կաման Աստուծոյ ես Գոհարս յուսով միաբանեցայ սք. Աստուածածնիս. միաբանքս ետուն մեզ ա (1) պատարագ Ի տանի Անտեացն Աստուածածնին. կատարիչքն արհնին»:

Սրանից ներքև.

3) «Կաման Աստուծոյ ես Խաչատուրս¹⁾ միաբանեցայ սք. Աստուածածնիս եւ միաբանքս ետուն ինձ ք (2) պատարագ Ի տանի սրբոյն Բարսեղի անխափան թմ...»:

Սրանից ցած.

4) «Ես Մխիթար քահանայ միաբանեցայ սք. եկեղե-

ւոյն և եղբօրն Յակովբի և քեռն Թովկին, որ ետ ի մայր էջմիածին 1219 թ.» (երեւ հայկական և 1760 փրկական):

1) Հաւանականորէն Կիրակոս Գանձակեցու յիշած վերջին առաջնորդն է. ափսոս որ թուականը, որ ամենակարեւորն էր, եղծուած է:

ցիս ընծայիւք. վարդապետք եւ միաբանքս հաստատեցին ինձ ա (1) ար պատարագ ի տանի սրբոյն Դայիաննայ. խափանողքն դատին ի Տեառնէ»:

Այս արձանագրութեան տակ.

5) «Ի տանի սբ. Դրիգորին ա պատարագ Աստուածատուր քահանայի է անխափան»:

Սբանից ցած.

6) «Ի տանի Խաչգիտին է պատարագ: Ապանա (?) նորոգեցի մինչ կենդանի է (?) իմաստունին եւ Սըղէկ տիկնա (?) տունին եւ ապա ինձ է»:

Սբա աջ կողմը.

7) «Ի տանի Դայստեան սբ. Հոգոյն ա պատարագ Վարդամաս (?) հայերին (?) է անխափան»:

Լուսամուտի աջ կողմը.

8) «Վարման Աստուծոյ եւ Ստեփանոս քահանայ... արդեան միաբանեցայ սբ. Աստուածածնիս եւ սոքա ետուն ա պատարագ ի տանի Կիրակոսի անխափան. զառաքեալն յիշեցէք ի Տէր»:

Հիւսիսային պատի կամարի տակ, կարմիր ներկով ու եղծուած արձանագրութիւն.

9) «Յուսովն Աստուծոյ եւ Հայրապետս... միաբանեցի սբ. Աստուածածնիս... մանկանց այս... հոգս իմոյ առաջնորդ ժ (10) պատարագ ի տանի...»:

Սբա տակ սև ներկով գրուած է եղել, բայց եղծուած է. սբանից ցած կայ դարձեալ մի արձանագրութիւն, որ նոյնպէս չէ կարգաւորու. այս բոլորի տակն արձանագրուած է.

10) «Եւ Բարսեղս միաբանեցա սբ. Աստուածածնիս. միաբանքս ետուն ա պատարագ ի տանի սրբոյն Բարտի. կատարելքն արքինն յԱստուծոյ»:

Սբա կողքին.

11) «Ի տանի ծառղարդարին ա պատարագ Նղիտաբէթին անխափան»:

Հիւսիսային պատի փակուած մուտքի հակառի լուսամուտի տակ.

12) «Վարման Աստուծոյ եւ Սմբատ Զառնամա (?) միաբանեցաք Աստուածածնիս զթ... ոսացն (?) եկեղեցոյս

տուաք հաստատ հայրենիք յազգէ յազգ եւ միաբանքս տուին մեզ ք (2) աւր պատարագ ի տանի Աստուածածնի անխափան»:

Արա աջ կողմը.

13) «Կաման Աստուծոյ ք եղբարքս Բարակէս եւ Վերթանէս միաբանեցաք Աստուածածնիս... անալ (?) ք պատարագ յայտնութեան ա (1) յուանին (?) ա (1) տիրացուն (?)»:

Կամարի վրայ արձանագրուած է.

14) «Եւ Մարգպան իշխան եւ որդիք իմ Ասլան քէզ եւ Գրիգոր միաբանեցաք սք. Աստուածածնիս եւ տուաք ի մեր հայրենեաց Յողջաքերդ պղծի մի եւ ա զուխան ի հող յարսն ազատ յամէն հարկէ եւ ստացաք ք (2) աւր պատարագ զեկեղեցիքս ի տանի... որ խ... (փանէ) դատի ի Տեառնէ»:

Նոյն պատի վրայ, ուղղակի մուտքի ճակատին.

15) «ԹՎ ՌԿ—660 հայոց եւ 1211 թ. փրկչական—ես Յովհաննէս միաբանեցի ազատ... զԳետկայ ժողովուրդ ի հարկէ, որ տուին յաթոռն յիշխանութեան Գոնցա (?) խաթունին ինդրօք Կիրակոս վարդապետի ի հայրութեան Աքրահամ վարդապետի. որ զայս խափանէ յԱստուծոյ եւ յամեն սրբոց նշովեալ եղիցի եւ կատարողքն աւրհնեալ. միաբանքս տուաք նմա ք (2) պատարագ զմեծ եկեղեցիս ի տանի Յովհաննու ի զատկին անխափան... թիս (?) վրկայութեամբ Յովհաննիսի արար ի կենաց (?) Վարդան վարդապետի»¹⁾:

Տաճարի հարւումային պատի վրայ, լուսամուտից բարձր, աջ կողմն արձանագրուած է.

16) «...Մեք որդիք ժարին եւ թողք պարոն Ումէկին միաբանեցաք սք. ուխտին Գետկայ... զանճագին հայրենի եկեղեցոյս եւ ետու ի հալալ արդեանց իմոց հայ-

¹⁾ Այս արձանագրութեան մէջ մի քանի պատմական անուններ կան—Կիրակոս պատմաբան, Վարդան վարդապետ պատմաբան. բայց Յովհաննէսը չի հասկացուում թէ ո՞ր Յովհաննէսն է. Արահամ վանահայրը Կիրակոսի ցանկի մէջ կայ:

ըննի զեղն ի Նախէղուոն (?) յիմ խաս այգի թ(100) կուծ
զինն անծի (?) մեծ կժուլն ի յամէն ամ... հոգեւոր հաւըն
իմոյ դա (?) վրին. (?) եւ միաքանքս հաստատեցին զՔսի.
յայտնութեան արն զՋրահնէք մեզ պատարագ... որչափ...
տաւնի իմ ծնողաց եւ իմ եղբարցս լինի եւ յետ ելից
իմոյ յաշխարհէս ինծ լինի պատարագն եւ նթէ որ յիմոց
կամ ատարաց խափանել ջանայ զի յիշատակս Քսի.
ահեղ առննի իմ մեղացն պարտական է եւ յերիս սք.
ժողովոյն նզովեալ եղիցի. ի թվ...»:

Սրանից ցած.

17) «Յուսովն Աստուծոյ եւ Անդուրս (?) եւ որդի իմ
Թաղէն եւ ամուսին իւր Մանքու միաքանեցաք սք. Աս-
տուածածնիս. եւ ետուն պատարագել մեզ զեկեղեցիս ի
տաւնի սք. Եողակաթին անխափան. ի թվ. 212--726
հայոց եւ 1277 թ. փրկչական»:

Մի փոքր ներքե.

18) «Յուսովն Աստուծոյ. նուաստս Եալիւ կամ Եուլ-
վա (?) նորոգեցի ընծայս նախնեաց իմոց զակակս (?) վեր-
ջինս արեւի քան զառաջինն. սպասաւորք սք. Աստուածածնի
հաստատեցին ե (5) ար պատարագ ի տաւնի սք. Սարգ-
սի. գ (3) զեղին (?) ա Սիմէօնի, ա Նլթէ (?) կատա-
րողքն արհնին»:

Այս արձանագրութեան տակ, լուսամուտից ցած կարդացուած է.

19) «Կամաւն Աստուծոյ ք (2) եղծարէս Սարգիս եւ
Սեւադայ... եւ միաքանք սք. Աստուածածնիս ետուն մեզ
ք (2) պատարագ ի տաւնի սք. Յակովքին անխափան»:

Սրանից ներքե.

20) «Ի տաւնի սք. Ստեփաննոսի ք պատարագ Աս-
տուածատրոյ է անխափան»:

21) «Ի տաւնի սրբոյն Սարգսի ա պատարագ Գագ-
կա է անխափան»:

Նոյն կողմը, գրանից գէպի աջ.

22) «Ի տաւնի Սարգսայ առին (?) ի սք. խորանի մար-
զին (?) պատարագ Ասլանայ փային (?) . իսկ խափանողըն
դատին յԱստուծոյ. ամէն»:

Սրանից վերև, կարմիր դեղով գրւած է սուադի վրայ.

23) «Կաման Աստուծոյ մեր երկու եղբարքս Աղբաղէս եւ Զովատու (?) միաբանեցաք սք. Աստուածածնիս եւ միաբանքս հաստատեցին մեզ ք պատարագ»:

Նոյն կողմը, անմիջապէս խորանի կողքին.

24) «Ողորմեա Աստուած ապաւինեալ, մեղուցեալ ծառայքս Աստուծոյ. որ... Ացեւաբէզ (?), Մխիթար, Զարէոս միաբանեցաք սք. Աստուածածնիս. ետուն ա պատարագ երեւման սք. Խաչին անխափան»:

Խորանից բարձր, տաճարի արևելեան պատի վրայ.

25) «...միաբանեցայ սք. Աստուածածնիս ա: լուծէ զարքան (?) պատ (?) զոր եկեղեց (?)... ի տանի սրբոյն Դրիգորի, որ խափանէ, դատի յԱստուծոյ»:

Սրա կողքին.

26) «Ես Դրիգոր միաբանեցայ սք. Ածածնիս. յաւուր զալստեան Հոգւոյն ի սք. սեղանն պատարագն հիւսանն է Մխիթարայ. խափանողքն դատապարտին տալ ի տանջանս»:

Սրանից ցած.

27) «Այս խորանս Աստուծի արդեամբք է շինած եւ ի տանի Աստուծի պատարագն Աստուծի եւ իւր որդոցն. խափանողքն դատին»:

28) «Յայսմ խորանի յաւուր տանի սրբոյն Ստեփաննոսի... Ստեփաննոսի մատուցի պատարագ անխափան... յաւուր ք... խափանիչքն դատապարտեցին»:

29) «Ի տանի սք. մարգարէիցն ք. աւր պատարագ Աքրասա...»:

Դրան աջ կողմը.

30) «Ես Աւտասէքս (?) միաբանեցայ ի սք. Ածածնիս եւ տուի զթագաւորակային (?) կէսն այգատեղ վանիցս ի հայրութեան Մարտիրոսին ¹⁾. վարդապետքս եւ միաբանքս զրեցին զՅովհաննու եւ զԼկոքայ տանն պատարագ ի ծնողացն Հարքայ (?) եւ տիկնոջն զամէն եկեղեցիքս. որ

¹⁾ Մխիթար Գոյի անմիջական յաջորդ վանահայրը Նոր Գեական վանքում:

խափանէ դատի ի Տեառնէ եւ յԺը—318 հայրապետացն ընդ նզովս իցէ»:

Հարաւային որմի վրայ, կամարի աջ կողմից.

31) «Եւաւոր տաւնի սրբոյն Սարգսի ոսկան պատարագն Սարգսին Մոզեց—ոյն (?) անխափան. որ խափանէ, դատի ի Տեառնէ»:

32) «Եւաւոր մեծի հինգշաբթի ք պատարագ Բջնեցի Գինէի (?) է անխափան»:

33) «Ո՛ տաւնի սք. հոգւոյն դ (4) պատարագ Մխիթարայ է անխափան»:

34) «Ո՛ տաւնի Աստուածածնի ա պատարագ տիկնոջն (?) է անխափան»:

35) «Ո՛ տաւնի սրբոյն Սարգսի ա պատարագ Մխիթարայ եւ մայրախաթունին է անխափան. կատարելքն աւրհնին յԱստուծոյ»:

36) «Ո՛ տաւնի սրբոյն Սարգսի ք պատարագ Սարգսին եւ Մարտիրոսին է եւ Թաւրոսին»:

37) «Ո՛ տաւնի սրբոյն Եակովբայ ա պատարագ Մարգարէին է անխափան»:

Հարաւային պատին կից խորանի վերեւում ներկով գրուած արձանագրութիւն կայ, բայց չէ կարդացուած:

Հիւսիսային պատի տակ մուտքի աջ կողմը.

38) «Ո՛ տաւնի Անդրէի առաքելոյն ք. պատարագ Անդրէասին է անխափան»:

Սրանից ցած կայ մի երկտողանի, ներկով գրուած արձանագրութիւն, որ եզո՞ւած լինելով չէ կարդացուած. գրան յաջորդում է հետեւեալը.

39) «Եւ Եովհաննէս միաբանեցայ սք. Ածածնիս. միաբանքս ետուն ք. Ժամ ի տաւնի Անդրէի առաքելոյն անխափան»:

40) «Եւ մեղուցեալ աղախին Զսի. Ազիզ (?) պաշտպանեայ... (?) միաբանեցայ ի սք. Ածածինս եւ ետուն ինձ ա պատարագ ի տաւնի սրբոյն Հռիմսիմեանց. որ խափանէ դատի ի Տեառնէ»:

Հարաւային պատին կից.

41) «ի տաւնի Սուքիասի ա պատարագ... է անխափան»:

Սրանից բարձր.

42) «Եիշեալ լիցին ի Տէր առաջին միաքանկն մեր Արքայական եւ Դոհար խաթուն եւ աւուր մեծին հիգշարթի նոցա լիցի պատարագ»:

43) «Թվ. Ոկտ.—665 հայոց եւ 1216 թ. փրկչական— ես Դոհար ընդ առաջին միաքանութեան ետու զիմ այգի իշխանական յաշատուր թուագումն (?) ի սք. Ածածնիս եւ պարտին յիշման սք. հոգւոյն ք (2) խորան պատարագել»:

Տաճարի արեւելեան պատի վրայ, սեղանի յետեւ արձանագրուած է.

44) «Եուսով ողորմութեամբ Այ. ես ժարս, որդի պատրոն Ուսիկին թողն ժարին, աշխարհաւ Մանրզկերոցի յաշխարհակալութեան Ղամիունին (?) եւ Թագաւորութեան վրաց Դիմիտրի Բագրատնայ, իմ հայրն Ուսիկ գնեալ էր զԳետիկ ի խո ¹⁾ (40,000) (?) կարմիր դուգատի. ես ժարս գնեցի զհող իւր ամէն սահմանօքն ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն յարժանն էր եւ ոսկին թանգ. դո (4000) կարմիր դուկատ տուի Գետիկայ Ածածնիս իմ հոգւոյ տանս, յիշատակ անջնջելի իմ ծնողաց Ուսիկին եւ Թագուհւոյն ինձ եւ իմ որդեաց Արդութին իւր եղբարցն. առաջնորդութեամբ Ղասապ ²⁾ (1) վարդապետին եւ միաքանկս սահմանեցին զաւագ եշ. (հինգշարթի) աււն եւ զԶատիկ աււն զամէն եկեղեցիս պատարագ որշափ կենդանի եմք մեր ծնողացն լինի եւ յետ ելից մերոց յաշխարհէն մեզ լինի. արդ ով զայս զիւղս այս եկեղեցւոյս հանել ջանայ կամ զիմ յիշատակն խափանել ոք եւ իցէ որ լինիցի ի ծննդոցն Աղամայ եղիցի նզովեալ»:

Սրանից ներքեւ արձանագրուած է.

45) «Գամաւն Աստուծոյ ես Գրիգոր Հեջուր ամիր սպասալար Ասագին, որդի Սմբատայ, որդւոյ մեծին Վախ-

¹⁾ Աւելի հաւանական է, որ եմ (ծ. հազար) լինի:

²⁾ Հաւանական է, որ Կիրակոս պատմաբանի լիշաձ Թովասայ(փ) բառի սկիզբը եղծուելով՝ այսպէս է կարդացուած այժմ:

տանգայ կողմնապետաց աշխարհին Արցախու առեալ իսանէի սնոյց զիմ եւ իւր տանն Աւագին (?) իւրեան ազգին (?) առաջնորդ կացոյց, զի ոչ ունէին զաւակ. յուսով խնդրեցի զայս նկեղեցին ինձ շիրիմ հանգստեան. Աւագն ինձ երէտ եւ միաբանքս սահմանեցին զայս խորանս պատարագել ինձ զԶս. հանապազ. ով կարդայք Աւագին երկար կենդանութիւն խնդրեցէք եւ Դրեգորոյս մեղաց թողութիւն. թէ աւագ կամ առաջնորդ խափանէ յԺը (318) հայրապետացն նշոված է եւ մեր մեղացն տէր է»:

Այս արձանագրութեան բովանդակութիւնը ճշտիւ համապատասխանում է Կիրակոս պատմաբանի տուած տեղեկութեանը Գրեգորի մասին, որ յետոյ կառուցել տուեց և սուրբ Գրեգորի գեղեցիկ տաճարը:

III

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ

Գաւթի հարաւային որմին արտաքուստ կցուած է մի փոքր, գեղեցկաշէն տաճարի շէնքը: Այս հոյակապ տաճարն առանց դմբի է. կուրը ծածկուած է սալ քարերով, որոնցից մի մասն արդէն թափուել է: Մուտքն արեւմտեան կողմից է: Եկեղեցու թէ մուտքը և թէ առհասարակ արտաքին պատերը զարդարուած են գեղեցիկ և նուրբ քանդակներով:

Գեղեցկաքանդակ տաճարի հարաւային պատն արտաքուստ խախտուած է և այդ իսկ պատճառով չէ կարդացոււմ զրա վրայի երկու տողից բազկացած արձանագրութիւնը. միայն այդքանն է որոշուում.

Է՛ի ՈԶԶ—686 հայոց և 1237 փրկչական թ.—ես Գրիգոր որդի Ս... (երեի Սմբատայ) . . . միաբանքս ետուն զաւագ խորան եկեղեցւոյս ինձ պատարագ . . . զատի ի Տեառնէ . . . ողքն (երեի կատարուցն) արհնին յԱստուծոյն:

Տաճարը ներսից նոյնպէս զարդարուած է քանդակագործ սիւներով և պատերով. առաստաղը միայն մի կամարից է բազկացած: Խորանաձև սեղանի պատերը նոյնպէս նուրբ քանդակներ ունին. յատակը ծածկուած է եղել սալ քարերով, որոնք այժմ վերցուած են. արտաքին լոյսը ներս է թափանցում երեք լուսամուտների միջով: Բեմի աջ և ձախ կողմերում կան փոքրիկ խորաններ: Տա-